

Рецензії

[Рец.]: Науковий інструментарій українознавця: Довідник / Кер. авт. кол., наук. ред. Л. Токар. – К.: ННДІУВІ, 2012. – 376 с.

У 2012 р. в Національному науково-дослідному інституті українознавства та всесвітньої історії (ННДІУВІ МОНМС України) побачив світ довідник «Науковий інструментарій українознавця». Як зазначається в передмові, видання розраховане на широке коло фахівців різних спеціальностей та адресоване усім, хто цікавиться теорією й практикою наукового пізнання українства: учням середньої і вищої шкіл, освітянам, науковцям, а також державним і політичним діячам для розроблення стратегії і тактики суспільно-політичних та управлінських дій.

В суверенній Україні з інтенсивним розвитком соціогуманітаристики та її поступовим «вростанням» в світовий інформаційний простір дедалі більше зростає увага до національно-культурних «життєвих світів» окремих народів. Особливого значення на сучасному етапі існування українського етносу – в умовах глобалізаційної нівеляції традиційної культури – набуває наука українознавства, яка досить довго перебувала в процесі кристалізації та пошуку адекватних меж свого існування, еволюціонуючи від простого описового етнографізму та народознавства до окремої синтетичної міждисциплінарної галузі знань. На думку упорядників рецензованого видання, «українознавство – наука цілісного пізнання (самопізнання), творення й самотворення українського народу і його етнічної території (України) в усьому часо-просторовому їх вимірі; інтегративне (синтетичне) наукове знання про феномен українства, закономірності, досвід та уроки його розвитку, особливості прояву у визначальних сферах буття (природо-соціальної, етнонаціональної, матеріальної, духовної, суспільно-політичної) як цілісності» (с. 101–104)¹. Слід зазначити, що в літературі можна зустріти й інші визначення українознавства, – зокрема, як: 1) сукупності наук про Україну (українську мову, літературу, історію, економіку, етнографію України тощо); 2) навчального предмета в загальноосвітній школі, метою якого є засвоєння інтегрованих знань про Україну; 3) напрямку наукових досліджень, скерованого на вивчення України як космосоціокультурного феномена [1, с. 468]. (Щодо термінологічних шукач в сфері українознавства детальніше див.: [2, с. 40–43]).

Внаслідок розширення предмета наукових зацікавлень українознавства на початку 1990-х рр. виникла логічна потреба структурування накопиченої фактологічної інформації, оформлення адекватного понятійного апарату та систематизації фахових методик досліджень. Першими кроками в даному напрямку стали актуальні для свого часу видання: посібники, підручники, хрестоматії, навчальні програми з цієї дисципліни для середньої та вищої шкіл; матеріали міжнародних конференцій, численні пресові публікації [3] тощо. З часом виникли фахові часописи, покажчики, навчальна література [4]. Проте все ж теоретичні відомості про об'єкт, предмет, функції та методи українознавства залишалися фрагментарно розсипаними по сторінках різних періодичних та неперіодичних видань, що ускладнювало роботу дослідників. Відтепер переважна їх частина сконцентрована в одній книзі, що апоріє є позитивом (навіть попри деяку неадаптованість певних матеріалів до універсальних енциклопедично-довідкових стандартів, обумовлену почасти їх простим перенесенням з першодруків). Отже, «Науковий інструментарій українознавця» покликаний, на думку ініціаторів, упорядкувати поняттєвий апарат українознавства та допомогти в усвідомленні важливих етнічних, національних та духовно-світоглядних проблем України, що перебуває в стані затяжного посткомуністичного «транзиту».

Довідник містить 115 термінологічних статей (гасел). Структурно текст складається з двох розділів. *Перший* – «У галузі історії та теорії науки», – вміщує 30 статей, в яких пропонується визначення понять, що розкривають історичні та теоретичні основи українознавства («Зміст та структура українознавства», «Історіографія українознавства», «Історіософія українознавства», «Концентри українознавства», «Періодизація українознавства», «Теорія українознавства», «Українознавство»). *Другий* – «У галузі методології та методики українознавчої науки» – подає визначення термінів і понять методології та методики. Він вміщує 85 статей, де відбито різні теоретичні аспекти українознавства, а також сформульовано значущі для українознавчих студій поняття інших суспільних наук. До першої підгрупи статей належать: «Бібліографія українознавства», «Джерела українознавства», «Диференціація й інтеграція в українознавстві», «Етнонаціональне і загальнолюдське в українознавстві», «Закономірності

¹ Тут і далі посилання на рецензоване видання.

українознавства», «Інтегративність українознавства», «Концепція українознавства», «Культура в українознавстві», «Мета і завдання українознавства», «Методи українознавчих досліджень», «Методологія українознавства», «Об'єкт і предмет українознавства», «Принципи українознавства», «Проблема і тема в українознавстві», «Соціологія українознавства», «Українознавчі центри», «Функції українознавства» тощо. Кожна стаття довідника зазвичай містить визначення, детальне тлумачення певного поняття та тематичну бібліографію. До розробки структури й змісту рецензованого видання були залучені не лише співробітники Інституту, а й відомі науковці інших наукових й освітніх закладів, серед яких: д. філол. н., професор, академік, директор ННДІУВІ П. Кононенко, проф. Я. Калакура, В. Солдатенко, Т. Бевз, В. Борисенко, О. Гомотюк, М. Панчук, О. Пономарьов, О. Рубльов, науковці Ю. Фігурний, О. Чирков, Л. Горенко, І. Краснодемська, С. Губський, В. Лазарева, А. Санченко, Д. Толочко та ін. Керівником авторського колективу та науковим редактором видання став відомий фахівець з теоретико-методологічних питань українознавства, зав. відділу історико-правових і теоретико-методологічних проблем українознавства ННДІУВІ, канд. іст. наук, доцент Л. Токар, який також є автором 26 і співавтором 2 статей.

Ознайомитися з частиною термінів і понять теорії та методології українознавства, які увійшли до довідника, можна на сайті Інституту в розділі «Е-бібліотека» [5].

Цінним у досвіді створення нового довідника є не лише сам факт його появи, але й процес публічного обговорення його змісту та структури, недоліків та позитивів. Зокрема, конструктивні зауваження, з якими можна цілком погодитися, були сформульовані у виступах наукових співробітників інституту, де готувалось до друку видання [6; 7].

Коротко проаналізуємо зміст деяких статей довідника.

Доволі дискусійним в сучасному українознавстві видається питання його історичної періодизації. Автори видання, виділяючи шість періодів формування українознавства, стверджують, що «перші сліди розвитку об'єкта пізнання і, відповідно, науки про нього засвідчують пам'ятки матеріальної культури: з Мізинської стоянки на Чернігівщині (існувала 30 тис. р. тому), Київської стоянки (бл. 20 тис. р.), Кам'яної Могили (12 тис. р.), численних залишків Трипільської та пізніших культур. Історичними писемними свідченнями першого періоду розвитку сутності українознавства на вітчизняному терені постають: «Велесова книга» (про події V – VIII ст. н.е.) та «Літопис Аскольда» (про події 860–867 років)...» (с. 88–91). Зазначимо, що значна частина науковців все ж вважає основним часом зародження та розвитку власне українознавчих досліджень, що відбувалися спочатку під знаком романтизму, а надалі – позитивізму й неопозитивізму, йшли від емпірії до синтези, четвертий (кінець XVIII – XIX ст.) та п'ятий (кін. XIX – перша третина XX ст.) періоди. М. Грушевський ставив існування українознавства як гуманітарної галузі знань у залежність від перебігу процесу формування української нації, стверджуючи, що «поняття українознавства як дослідження минулого і сучасного українського народу, його властивостей і особливостей, його теорії і різноманітних умов, які впливають на життя і розвиток, могло сформуватися лише поступово і, головним чином, протягом минулого [тобто XIX ст. – С. І., Ф. Т.] століття». Великий історик відзначав: «Якщо поняття української народності не встигло у XVII–XVIII ст. остаточно сформуватися і внаслідок цього також і ідея дослідження України та українського народу в його цілості не могла увійти у свідомість, то все ж таки XVIII ст. залишило наступним поколінням цінну спадщину в галузі українознавства... В загальному пошквалення українознавства, яке кидається у вічі на переломі XVIII і XIX століть, не зважаючи на життєвість, яка його проникала, у своїй більшості досить яскраво показує свій антикварний характер... Наукова праця, таким чином, не припинялася, але свіжим вітром подуло в українських наукових сферах лише від другої половини 1850-х років» [8, с. 229–230, 236, 250–251].

Не зовсім зрозумілим є вживання окремих термінів – зокрема, «українська людина й спільнота» в статті «Концентри українознавства» (с. 63–67). До назви гасла «Історична місія» (с. 51) бажано було б додати слова «... українського народу», що відповідатиме змісту статті, також слід чіткіше розрізняти поняття «Україна та її народ» та «український народ».

У виданні вміщено статті В. Солдатенка «Пам'ять» (с. 264–266) та Я. Калакури «Історична пам'ять» (українського народу, с. 52–53). В першій стисло й конкретно сформульоване поняття пам'яті, подана її класифікація, окреслена дефініція історичної пам'яті, є посилання на новітню літературу. Певно, доречно було б також подати окремі статті про колективну та національну пам'ять українців.

В статтях «Об'єкт і предмет українознавства» (с. 259–264) та «Проблема і тема в українознавстві» (с. 279–287), на наш погляд, перетинаються матеріал й обговорювана тематика. До того ж різним в авторів є тлумачення проблеми, центральної для обох статей: з'ясування специфіки об'єкту і предмету українознавчих досліджень.

В довіднику вміщено дві статті, присвячені поняттю «Україна». Перша, автором якої є науковий співробітник відділу української етнології О. Чирков, подає фактографічну й прийнятну для широкого загалу версію (с. 324–326). Друга, автором якої є сходознавець-індолог С. Наливайко, сформульована у мовознавчому аспекті: тут назва «Україна» тлумачиться з точки зору «індоарійських таємниць» та «семантичних двійників». Автор, таким чином, виводить це поняття ще з трипільських, скіфських, долітописних та літописних часів (с. 326–328). Як відомо, ця версія вельми критично сприймається більшістю фахівців – істориків, лінгвістів, етнологів, археологів, і, вірогідно, повинна менш категоричним чином подаватися у довідковому виданні.

Цінними є дані про енциклопедії українознавства та друковані українознавчі періодичні видання (с. 138–143, 218–220, 332–333). Зауважимо, однак, що перелік останніх можна було й розширити. Систематизована інформація про такі видання завжди є корисною і аматорам, і фахівцям.

Важливою є колективна стаття про центри українознавства (с. 333-351): тут подано інформацію про сам ННДІУВІ, його відділення – Філію «Гуцульщина», Центр українознавства КНУ ім. Т. Шевченка, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Український історичний клуб м. Москви та Український університет у Москві. Але чомусь не згадані діаспорні центри українознавчих студій – Канадський інститут українських студій Альбертського університету, Кафедра українознавства Оттавського університету, Центр українських канадських студій в Манітобському університеті, Центр дослідження української спадщини в Саскачеванському університеті, Український науковий інститут Гарвардського університету, Український вільний університет у Німеччині, Лабораторія україністики Інституту славістики Польської академії наук та ін. Можна також було б додати інформацію про регіональні центри в університетах (напр., Наукову лабораторію українознавчих студій ЗНУ та інші подібні заклади), про дослідницькі центри ближнього зарубіжжя (Центр україністики та білорусистики Московського університету, Центр україністики Південного федерального університету (Росія), Інститут україністики Тбіліського державного університету ім. І. Джавахішвілі (Грузія) тощо).

Безперечно, багато корисного у довіднику знайдуть студенти-історики (статті «Історіографічна ситуація», «Історіографічний процес», «Джерелознавство», «Краєзнавство»). Для політологів та фахівців із політичної історії в нагоді стануть статті «Політика», «Суверенітет», «Територіальна автономія» (Т. Бевз), «Геополітика» (В. Крисаченко), «Глобалізація», «Експансія» (О. Федоренко), «Громадянське суспільство» (Л. Токар), «Політична нація» (О. Гомотюк). Скористатися довідником зможуть також соціологи, культурологи, філософи - статті «Ментальність (менталітет)», «Філософія освіти» (П. Кононенко), «Культура», «Культурна ідентичність» (Л. Горенко), етнологи – статті «Етнонаціогенез», «Етнос», «Етнологія» та ін. Довідник можна успішно використовувати в навчально-методичному процесі при викладанні таких предметів українознавчого циклу, як «Історія України», «Історія української культури», «Історія держави і права України».

Можна висловити декілька побажань щодо подальшого корегування та удосконалення структури й змісту рецензованого довідника.

Як вже справедливо зазначали попередні критики, упорядники видання «Науковий інструментарій українознавця» не досить чітко визначили жанр своєї праці, називаючи її то «довідником» (с. 2), то «науковим довідником», то «термінологічним довідником», то «посібником». Мабуть, тому не повною мірою дотримано і термінологічно-довідниковий формат праці. Статті мають різний обсяг, стилістику, структуру.

Бібліографія до статей мала б бути більш детальною, уніфікованою. Бажано було б рекомендувати для подальшого ознайомлення з проблемою не лише праці сучасних авторів, але й дотичні до змісту гасла історичні джерела (праці класиків українознавства, архівні фонди, мемуари, щоденники, періодичні видання). Це б сприяло більш успішній пошуковій праці молодих дослідників-початківців та одночасно б допомогло сформувати більш повне уявлення щодо опрацьованих автором джерел і літератури.

Бажанішим було б активніше посилатися на електронні інформаційні ресурси – як україно-, так і іншомовні: передусім ті, де виставлені повноформатні якісні видання про Україну та її місце в світовому просторі, подаючи в систематизованому вигляді адреси сайтів центрів українознавства та електронних бібліотек. В умовах зростаючого значення Інтернету як альтернативного джерела знань це є суттєвим і необхідним.

При подальших перевиданнях довідника (сподіваємося, вони відбудуться в найближчому майбутньому) було б добре додати до нього терміни з лінгвістики, соціології, культурології, географії, демографії, права, етнографії, економічної історії України, які використовуються на міждисциплінарному полі українознавчих студій; подати різні тлумачення, вказати відповідні спеціалізовані довідники; ширше залучати власне український матеріал у гаслах, запозичених із різних гуманітарних наук. При цьому слід дещо розширити інформацію про авторів статей, аби ефективніше забезпечити їх зв'язок із читачьким загалом.

Взагалі ж зазначимо, що «Науковий інструментарій українознавця» є першим узагальнюючим виданням, де зроблено спробу відобразити уявлення вітчизняних гуманітаріїв щодо ключових методологічних та методичних проблем українознавства. Його творці небезпідставно розглядають свою колективну працю як певний стимулюючий чинник подальшого розвитку українознавства як інтегративної галузі знань, підвищення його науково-теоретичного рівня і суспільного значення. Незважаючи на зазначені певні недоліки даного видання, воно, безперечно, є корисним і важливим для фахівців та широкого кола читачів, та має практичну цінність у навчально-методичному процесі освітніх закладів різних рівнів та форм власності. Тому факт його появи слід привітати, бажаючи ініціаторам й авторам книжки всіляких успіхів при створенні інших універсальних довідкових видань про Україну та українців (зокрема, академічного енциклопедичного довідника «Українознавство»).

Джерела та література

1. Гончаренко С. Український педагогічний енциклопедичний словник: Вид. 2-ге, доп. й випр. / С. Гончаренко. – Рівне : Волинські обереги, 2011. – 552 с.
2. Усатенко Т. Українознавство в контексті гуманітаристики / Т. Усатенко // Українознавчий альманах. – Вип.8. – К. : КНУ, 2012. – С. 40–43.
3. Джерела українознавства / ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН УРСР; Держ. респ. б-ка України; Археографічна комісія АН УРСР. – К., 1990. – Вип.1: Вітчизняні бібліографічні джерела. – 237 с.; Кононенко П. Українознавство : Навч. посібн. – К. : Заповіт, 1994. – 320 с.; Кононенко П. Українознавство: Підр. – К. : Либідь, 1996. – 384 с.; Потапенко О., Кузьменко В. Шкільний словник з українознавства. – К. : Укр. письменник, 1995. – 291 с.; Крисаченко В. Українознавство: Хрестоматія-посібник: У 2-х кн. – К. : Либідь, 1996. – Кн.1. – 352 с.; К., 1997. – Кн.2. – 464 с.; Енциклопедія українознавства: Перевид. в Україні. – Репр. відтвор. вид. 1955–1984 рр. – К. : Глобус, 1993. – Т.1. – 400 с; Львів: НТШ, 1993. – Т.1. – 400 с.; Кононенко П. Концепція навчальної дисципліни «Українознавство». – К. : ВІПОЛ, 1993. – 21 с.;

- Роль ВНЗ у розвитку українознавства: Програма Міжнар. конф. (м. Київ, 15–17 жовтня 1992 р.) / Ін-т українознавства КНУ ім. Т. Шевченка. – К., 1992. – 16 с.
4. Українознавство: Наук.-попул., сусп.-пол., культ.-мист. журнал. – К.: НДІУ МОН України, 2001. – Ч.1. – 186 с.; Збірник наук. праць НДІУ. – К., 2003. – Т. I: Українознавство: теорія, методологія, практика. – 435 с.; Українознавство: Науковий бібліографічний довідник: У 2-х тт., 4-х ч. / Укл.: П. Кононенко, Л. Токар. – К., 2002. – Т. I. – Ч.1: Загальна українознавча бібліографія. – 424 с.; К., 2006. – Т. I. – Ч.2. – 250 с.; Ярошинський О. Українознавство в системі освіти і науки: бібліографія (1990–2011 рр.). – К.: ННДІУВІ, 2011. – 176 с.; Історія українознавства: Навч. пос. [для студ. ВНЗ] / П. Кононенко, Л. Токар (кер. проекту), Я. Калакура та ін. – К.: Академвидав, 2011. – 512 с.
  5. Науковий інструментарій українознавця [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nrius.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1694&Itemid=296.
  6. Чирков О., Токар Л., Бойко С. Науковий інструментарій українознавства: сучасні проблеми та перспективи розвитку // Українознавство. – 2012. – №3 (44). – С. 72–77. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ualogos.kiev.ua/text.html?id=2699>.
  7. Чирков О. «Науковий інструментарій українознавця» – важливий доробок ННДІУВІ в галузі теорії українознавства // Українознавство. – 2012. – №2(43). – С. 261–262. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ualogos.kiev.ua/text.html?id=2680>.
  8. Грушевський М. Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства // М. Грушевський. Твори: у 50-ти т. – Т.8: Історичні студії та розвідки (1906-1916). – Львів: Світ, 2007. – С. 229-265.

С. Г. Іваницька, Ф. Г. Турченко

[Рец.]: Яшин В. О. Традиціоналізм і модернізація. Єврейське населення Катеринославщини й Херсонщини в соціально-культурних та економічних процесах другої половини XIX століття: монографія / Вадим Олександрович Яшин; за заг. ред. проф. С. І. Світленка; КНУ ДВНЗ "КНУ". – Кривий Ріг: Вид. Р.А. Козлов, 2013. – 280 с.

Рецензована монографія є комплексним дослідженням соціально-культурного та економічного розвитку єврейського населення Катеринославської та Херсонської губерній другої половини XIX ст. Обрана автором тема дослідження є актуальною, адже ґрунтовних досліджень з цього напрямку, особливо – фундаментального, монографічного характеру, у вітчизняній історіографії практично немає.

Структура монографії відповідає меті дослідження. Робота складається з чотирьох розділів: *Розділ перший* Історіографія, джерела і теоретико-методологічні підходи; *Розділ другий* Єврейські громади краю в процесах інституційного розвитку, стосунках із владою та іншими етносами; *Розділ третій* Єврейське населення краю в контексті формування місцевого та загальноукраїнського ринку; *Розділ четвертий* Єврейство в освітньо-модернізаційних процесах. Всі розділи і підрозділи фактологічно та історіографічно насичені, завдяки чому одразу створюється враження переконливого і аргументованого дослідження. Актуальність теми монографії полягає у постановці та дослідженні важливої проблеми, яка не була всебічно й об'єктивно висвітлена в українській історичній науці.

Автор провів кропіткий глибокий історіографічний аналіз. Історіографічний пласт літератури склали більше як 300 праць XIX–XXI століття, українських, російських, американських, німецьких, французьких, канадських та ізраїльських істориків. В той же час аналізуються переважно праці, присвячені історії єврейства в Російській імперії та українського єврейства взагалі. Автор пояснює це тим, що як самостійний науковий напрям історія єврейства Катеринославщини та Херсонщини виник лише в останні десятиліття XX ст.

В. Яшин надзвичайно ретельно підійшов до написання висновків до підрозділів, розділів і роботи взагалі. Розділи два та чотири починаються з преамбул, які, на нашу думку, є доречними. Висновки до кожного з підрозділів є обширними, глибокими і не дублюють загальні висновки до монографії.

Наукова значимість рецензованої монографії також полягає й в тому, що її автор залучив у сферу дослідження широке коло різноманітних джерел. Більше половини позицій у бібліографічному списку представлено джерелами таких груп: законодавчі акти стосовно єврейства; актові матеріали приватноправного характеру: договори купівлі-продажу, оренди нерухомості та публічно-правові документи; діловодні документи, як-то губернаторські звіти і додатки до них, документи земств і земських управ, службові звіти, службове листування, послужні списки, нагородні документи та документи окремих єврейських товариств; слідчі матеріали та матеріали позасудового діловодства, зокрема, оперативні матеріали Херсонського та Катеринославського губернських жандармських управлінь, оперативні матеріали поліції тощо; статистичні матеріали; матеріали періодики; документи особового походження; мемуаристика; графічні джерела та ін.

У роботі використані неопубліковані документи з п'яти обласних архівів України та Російського Державного історичного архіву в місті Санкт-Петербург. У той же час, на жаль, автор не використав під час роботи над монографією матеріали Центрального державного історичного архіву України в Києві. Проте, в цілому джерельна база монографії Яшина Вадима Олександровича виявилася цілком достатньою для розкриття означеної проблеми й забезпечила обґрунтованість і достовірність висновків.